

Зелянко В.У.,

дактарант Нацыянальнага інстытута адукацыі,

кандыдат педагагічных навук, дацэнт

АРФАГРАФІЧНЫЯ ПРАВІЛЫ ЯК КАМПАНЕНТ ЗМЕСТУ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ ВА ЁСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі

В статье рассматриваются орфографические правила как компонент содержания обучения орфографии в учреждениях общего среднего образования. Описывается структура орфографического правила, приводятся различные классификации орфографических правил. Анализируется содержание формулировок орфографических правил с точки зрения языковых особенностей орфограмм.

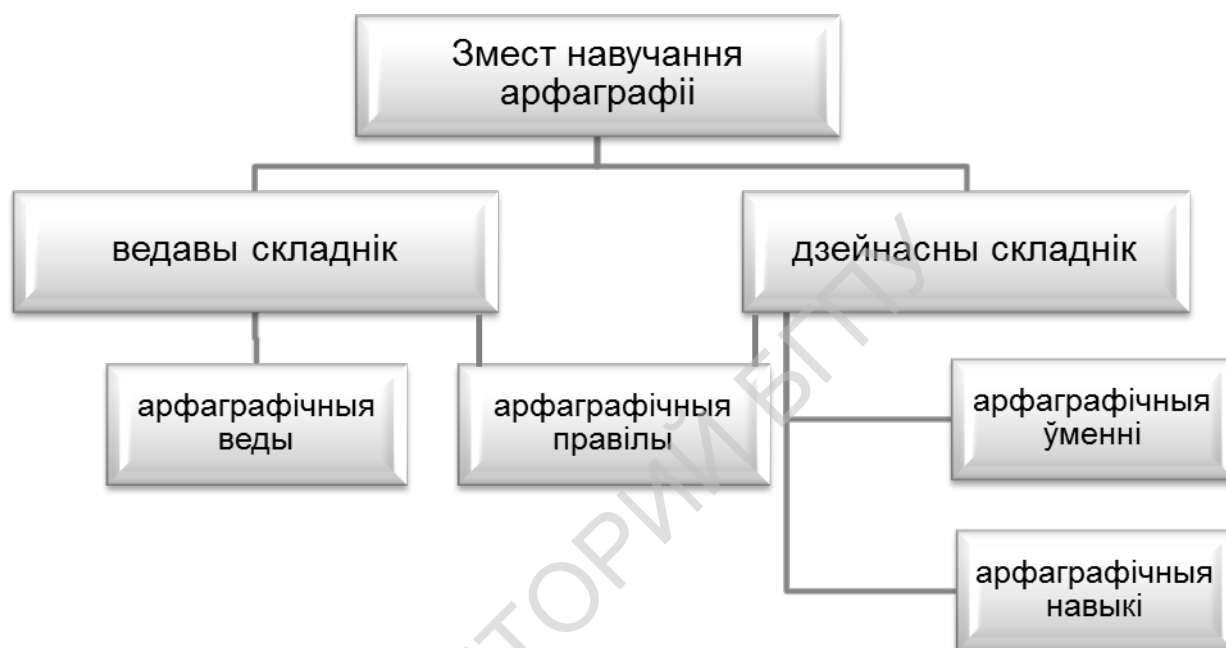
Ключевые слова: содержание обучения орфографии, орфографические правила, правила-инструкции, правила-декларации, признаки орфограмм.

The article deals with the rules of spelling as a component of knowledge-activity component and the content of training spell in institutions of secondary education. It describes the structure of spelling rules, provides different classifications of spelling rules. In this article analyzes the content of the wording of spelling rules in terms of language features of orthograms.

Keywords: content of teaching spelling, spelling regulation rules, instruction rules, declaration rules, signs of orthograms.

Асноўны змест школьнага курса арфаграфіі выкладзены ў арфаграфічных правілах. У структуры зместу навучання арфаграфіі (малюнак 1) арфаграфічныя правілы ўваходзяць адначасова ў яго ведавы (кагнітыўны) і дзейнасны складнікі, таму што правілы, з аднаго боку, складаюць тэарэтычную аснову

школьнага курса арфаграфіі, з другога боку, маюць практыкаарыентаваны характар – вызначаюць дзеянні, звязаныя з выбарам нарматыўнага напісання. Акрамя таго, у кантэксце рэалізацыі камунікатыўна-дзейнаснага падыходу да навучання мове «працэс вывучэння кожнага арфаграфічнага правіла – гэта працэс маўленчай дзейнасці, які прадугледжвае ўзаемасувязь усіх яе відаў» [1, с. 4].

Малюнак 1. – Структура зместу навучання арфаграфіі

Арфаграфічнае правіла ўяўляе сабой «буйную арфаграфічную адзінку, якая адлюстроўвае арфаграфічныя нормы пісьмовай кадыфікаванай мовы ў адпаведнасці з канкрэтным арфаграфічным прынцыпам, на канкрэтным этапе развіцця грамадства, а таксама навукова-вучэбны тэкст, што змяшчае ў сабе лінгвістычную інфармацыю інструкцыйнага або дэкларатыўнага характару, неабходную для станаўлення граматычнага пісьма ў практыцы маўленчых зносін» [2, с. 25]. З прыведзенай дэфініцыі відаць, што паняцце *арфаграфічнае правіла* ўжываецца ў двух значэннях: лінгвістычным (навуковы тэкст, у якім апісваецца пэўная арфаграфічная норма) і лінгваметадычным (навукова-вучэбны тэкст, у якім указваецца спосаб дзеяння пры рашэнні арфаграфічнай задачы).

Арфаграфічнае правіла як навукова-вучэбны тэкст мае сваю логіка-кампанентную структуру, якая ўключае:

- *абавязковы кампанент*: загаловак (назва віду арфаграмы), фармулёўка правіла;
- *факультатыўны кампанент*: ілюстрацыі-тлумачэнні, выключэнні з правіла;
- *прагматычны кампанент*: інструкцыі, парады па прымяненні правіла, узоры разважанняў [3, с. 72].

Напрыклад, у правіле правапісу змякчальнага мяккага знака (V клас) абавязковым кампанентам з'яўляецца наступны тэкст: «Змякчальны мяккі знак пішацца для абазначэння мяккасці зычных [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'] у канцы слова; у сярэдзіне слова перад цвёрдымі зычнымі, а пасля [л'], [н'] і перад мяккімі зычнымі» [4, с. 18]. Факультатыўны кампанент складаюць словы-ілюстрацыі *боль, алень, князь, касьба, дзядзька, аганькі* і інш., а таксама сказ: «Выключэнне: словы з падоўжанымі зычнымі *л, н, з, с: вяселле, ранне, палоззе, памяццю*». Прагматычны кампанент правіла уяўляе сабой рэкамендацыю, якая падаецца пад рубрыкай «Звярніце ўвагу»: «Каб не памыліцца пры напісанні мяккага знака ў сярэдзіне слова паміж зычнымі, трэба кіравацца наступным: калі пры змене формы слова ці ў аднакаранёвых словах наступны мяккі змяняецца на цвёрды зычны, а папярэдні застаецца мяккім, трэба пісаць мяккі знак: *вазьмі (вазьму), васьмёрка (восьмы), дзядзькі (дзядзька), бацькі (бацька)*; калі ж пры змене формы слова ці пры падборы аднакаранёвага слова наступны мяккі не змяняецца на цвёрды, то тады мяккі знак не пішацца: *песня – песні, пясняр; чацвер – чацвяргом; дзверы – дзвярэй*» [4, с. 18–19].

Параўнаем характар фармулёвак аднаго і таго ж правіла (правапіс суфіксаў *-ак-, -ык- (-ік-)* назоўнікаў) у «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» і вучэбным дапаможніку для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі (табліца 1).

Табліца 1. – Правілы правапісу назоўнікаў з суфіксамі *-ак-, -ык- (-ік-)*

«Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» [5, с. 35]	Вучэбны дапаможнік па беларускай мове для VI класа [6, с. 90]
Суфікс <i>-ак-</i> пішацца не пад націскам у назоўніках, якія ва ўскосных склонах губляюць суфіксальнае <i>а</i> : <i>сшытак</i> – <i>сшытка</i> , <i>каласочак</i> – <i>каласочка</i> .	Калі пры змяненні слова галосны ў суфіксе выпадае, то ў назоўніку пішацца суфікс <i>-ак-</i> : <i>арэшаак</i> (<i>арэшка</i>), <i>дубочак</i> (<i>дубочка</i>).
Суфікс <i>-ік-</i> (<i>-ык-</i>) пішацца нязменна ва ўсіх формах слоў: <i>конік</i> – <i>коніка</i> , <i>дожджык</i> – <i>дожджыку</i> .	Калі пры змяненні слова галосны ў суфіксе не выпадае, то ў назоўніку пішацца суфікс <i>-ык-</i> (<i>-ік-</i>): <i>хвойнік</i> (<i>хвойніку</i>), <i>ножык</i> (<i>ножыка</i>) (правілы фармулююцца вучнямі на аснове схемы, змешчанай у вучэбным дапаможніку).

Лінгвістычная інфармацыя прад’яўляецца ў прыведзеных правілах парознаму: дэкларатыўна («Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі») і інструктыўна (вучэбны дапаможнік для VI класа). Інструктыўны, або працэдурны, характар фармулёўкі арфаграфічнага правіла дазваляе вучням пабудаваць алгарытм разумовых дзеянняў: каб не памыліцца ў напісанні суфіксаў *-ак-*, *-ык-* (*-ік-*), трэба змяніць назоўнік і паназіраць за тым, выпадае ці не выпадае суфіксальны галосны.

Па відах падачы інфармацыі арфаграфічныя правілы падзяляюцца на правілы-інструкцыі і правілы-дэкларацыі [1, с. 16; 2, с. 26]. У *правілах-інструкцыях* вызначаецца паслядоўнасць арфаграфічных дзеянняў, напрыклад: «Каб правільна вызначыць і напісаць канчатак прыметніка, трэба знайсці ў сказе назоўнік, ад якога залежыць прыметнік, і ад гэтага назоўніка задаць да прыметніка пытанне. Канчатак пытання “падкажа”, з якім канчаткам трэба пісаць прыметнік» [6, с. 125]. У *правілах-дэкларацыях* канстатуецца напісанне пэўных арфаграм: «У суфіксах дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу пішацца адна літара *н*» [7, с. 44].

Указаная класіфікацыя арфаграфічных правіл карэлюе з класіфікацыяй М.Т. Баранава, які ў залежнасці ад спосабу пералічэння ўмоў выбару арфаграмы выдзяляе *рэгулюючыя* (указваюцца спосабы дзеянняў у працэсе выбару арфаграмы з шэрага магчымых напісанняў) і *канстатуючыя*

арфаграфічныя правілы (пералічваюцца ўмовы выбару арфаграмы або ўмовы забароны на якое-небудзь напісанне) [8, с. 153].

Улічваючы функцыі, якія выконваюць арфаграфічныя правілы, Р.Н. Прыступа лічыць больш прымальным выдзяленне трох асноўных тыпаў правіл: правілы-ўказанні, правілы-кіраўніцтвы, правілы-інструкцыі [9, с. 87–88]. У *правілах-указаннях* канстатуецца, якую літару трэба пісаць у пэўным выпадку («Літара *о* захоўваецца ў складаных словах, першай часткай якіх з’яўляюцца *слова-, што-, фота-, мота-*» [10, с. 37]). У *правілах-кіраўніцтвах* вызначаецца ўмова выбару пэўнага напісання («Злучальная галосная *е* ў складаных словах пераходзіць у *я*, калі націск падае на першы склад другой часткі складанага слова» [10, с. 36]). У *правілах-інструкцыях* указваюцца аперацыі, якія трэба выканаць для ўстанаўлення правільнага напісання («Каб не памыліцца ў напісанні літр *о*, а ў складаных словах, патрэбна правільна вызначыць месца націску. Калі націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай частцы складанага слова пішацца *а*... Калі ў другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, то ў першай частцы захоўваецца *о*» [4, с. 138]).

У аснове класіфікацыі арфаграфічных правіл, прапанаванай расійскім педагогам і псіхолагам Д.М. Богаяўленскім, – колькасць варыянтаў напісання, што прадугледжвае пэўная фанетычная або граматычная сітуацыя [11, с. 131–134]. У *аднаварыянтных правілах* для адной і той жа фанетычнай або граматычнай сітуацыі фіксуецца адзін варыянт напісання, напрыклад: «Няпэўныя займеннікі з постфіксам *-сьці (сь)* пішуцца разам: *хтосьці, штосьці, якісьці, штось, хтось*» [6, с. 219]. У *дзвухварыянтных правілах* прыводзяцца два варыянты напісання, выбар якіх абумоўлены дадатковымі прыметамі арфаграм: «У прыметніках, утвораных ад назоўніка *восень* і назваў месяцаў на *-нь*, перад суфіксам *-ск-* пішацца мяккі знак: *восеньскі, чэрвеньскі*; у тым ліку і ў назве раёна – *Чэрвеньскі раён*. У іншых прыметніках мяккі знак не пішацца: *конь – конскі, Любань – любанскі*» [6, с. 139]. Для таго каб вырашыць, пішацца

ці не пішацца пасля *n* мяккі знак у прыметніку перад суфіксам *-ск-* (два графічныя варыянты пры адзіным дапушчальным з пункта гледжання арфаграфіі), трэба вызначыць дадатковыя прыметы: знайсці ўтваральнае слова (словаўтваральная прымета) і ўстанавіць яго лексічнае значэнне (семантычная прымета). У правілах трэцяй групы адсутнічае ўзор пісьма (ілюстрацыі-тлумачэнні), «правіла зводзіцца да рэкамендацыі некаторага прыёму, прымяненне якога можа прывесці вучня да правільнага рашэння арфаграфічнай задачы» [11, с. 133]. Прыкладам можа служыць вышэйпрыведзенае правіла правапісу канчаткаў прыметнікаў [6, с. 125].

У лінгваметодыцы сфармуляваны шэраг патрабаванняў, якія прад'яўляюцца да арфаграфічных правіл. У прыватнасці, Р.Н. Прыступа ўказвае на тое, што «правіла павінна змяшчаць апазнавальныя прыметы, з дапамогай якіх той, хто піша, змог бы адрозніць дадзеную арфаграму ад яе “пары”» [9, с. 89]. Інакш кажучы, каб выбраць правільнае напісанне, вучні павінны ўсвядоміць моўную (фанетычную, семантычную, словаўтваральную, марфалагічную) сутнасць арфаграфічнага правіла.

Прааналізуем змест фармулёвак арфаграфічных правіл, якія прыводзяцца ў вучэбных дапаможніках па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, з пункта погляду моўных асаблівасцей арфаграм. Расійскі вучоны-педагог Н.М. Алгазіна адзначае, што «ў фармулёўках арфаграфічных правіл звычайна называюцца семантычныя і граматычныя; фанетычныя і граматычныя; семантычныя, фанетычныя і граматычныя прыметы арфаграм. Ёсць невялікая група правіл, у якіх указваюцца толькі граматычныя прыметы арфаграм» [12, с. 21].

Прывядзём прыклад правіла, у якім даецца **семантыка-граматычная характарыстыка арфаграмы**: «*Не пішацца разам у словах з прыстаўкай неда-*, якія маюць значэнне непаўнаты: *недабачыць, недавыканаць, недаробка, недаацэнка*» [7, с. 230]. Тут указваюцца дзве прыметы арфаграмы: граматычная (прыстаўка *неда-*) і семантычная (значэнне непаўнаты).

Фанетыка-граматычная характарыстыка арфаграмы прыводзіцца, напрыклад, у правіле правапісу *i, й, ы* пасля прыставак: «Літара *ы* пішацца пасля прыставак на зычны *ў* словах, корань якіх пачынаецца з *i*: *абыграць, сысці, безыдэйны, падысці, дэзынфармацыя, субынспектар*. Літара *й* пішацца, калі прыстаўка заканчваецца на галосны гук: *выйграць, перайграць, прыйсці, найменна, перайначыць, пераймаць*» [4, с. 125]. Названае правіла змяшчае фанетычныя (зычны, галосны гукі) і граматычныя (прыстаўка, корань) прыметы арфаграмы.

Семантычная, фанетычная і граматычная характарыстыка арфаграмы даецца, у прыватнасці, у правіле правапісу прыметнікаў з суфіксам *-ск-*: «Гукі [з], [ж], [ш], [г], [к], [х] назоўнікаў, якія абазначаюць геаграфічныя назвы, назвы нацыянальнасцей ці народнасцей, у спалучэнні з суфіксальным [с] вымаўляюцца па-рознаму, аднак на пісьме захоўваюцца спалучэнні літар *зс, жс, шс, гс, кс, хс* (але: *Волга – волжскі, Рыга – рыжскі*)» [6, с. 139]. У прыведзеным прыкладзе «гукі [з], [ж], [ш], [г], [к], [х]» – фанетычныя прыметы арфаграмы; «геаграфічныя назвы, назвы нацыянальнасцей ці народнасцей» – семантычныя прыметы; «у спалучэнні з суфіксальным [с]» – граматычная прымета.

З **граматычнага** пункта погляду арфаграма разглядаецца ў наступным правіле правапісу прыслоўяў: «Разам пішуцца прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў *у, на* з поўнымі прыметнікамі ў форме жаночага роду вінавальнага склону: *упустую, урассыпную, ушчыльную, наўдалую, начыстую*; але: *у адкрытую*» [7, с. 138].

Трэба заўважыць, што ў адрозненне ад рускай арфаграфіі ў беларускім правапісе, дзе вядучым прынцыпам з'яўляецца фанетычны, ёсць значная група правіл, у якіх указваюцца толькі **фанетычныя прыметы арфаграм**, напрыклад: «Прыстаўны гук [в] вымаўляецца і перадаецца на пісьме літарай *в* у пачатку слова перад націскнымі галоснымі [о], [у]: *воблака, водпуск, воцат, вуліца, вупраж, вустрыца*. Калі пры змяненні месца націску [о] пераходзіць у

[a], то прыстаўная літара *в* не пішацца: *воблака* – *аблачынка*, *возера* – *азёрны*, *восень* – *асенні*» [4, с. 34]. У гэтым правіле даецца фанетычная характарыстыка арфаграмы «Прыстаўная літара *в*» і называюцца яе фанетычныя прыметы: націскныя галосныя [o], [y] ў пачатку слова; пераход націскага [o] ў ненаціскны [a].

Такім чынам, арфаграфічныя правілы аб'ядноўваюць ведавы (кагнітыўны) і дзейнасны складнікі зместу навучання арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. У структуры арфаграфічнага правіла выдзяляюць абавязковы, факультатыўны і прагматычны кампаненты. Лінгвістычная інфармацыя ў арфаграфічных правілах можа падавацца дэкларатыўна (правілы-дэкларацыі) або інструктыўна (правілы-інструкцыі). У фармулёўках арфаграфічных правіл даецца фанетычная; фанетыка-граматычная; семантыка-граматычная; семантычная, фанетычная і граматычная; граматычная характарыстыка арфаграм.

Спіс цытаваных крыніц

1. Ларионова, Л.Г. Коммуникативно-деятельностный подход к изучению орфографических правил в средней школе : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02 / Л.Г. Ларионова ; Орловский гос. ун-т. – Орел, 2005. – 36 с.
2. Куліковіч, У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапаможнік / У.І. Куліковіч. – Мінск : Новое знанне, 2011. – 222 с.
3. Васюковіч, Л.С. Лінгваметадычная канцэпцыя вучэбнага тэксту: рэтраспектыўны, тэарэтыка-аналітычны і практыка-арыентаваны аспекты : манаграфія / Л.С. Васюковіч. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 192 с.
4. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 2. – 160 с.

5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

6. Красней, В.П. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 6 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / В.П. Красней, Я.М. Лаўрэль, С.Р. Рачэўскі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 319 с.

7. Валочка, Г.М. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 7 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М. Валочка, С.А. Язерская. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 271 с.

8. Методика преподавания русского языка в школе: учебник для студентов высших пед. учеб. заведений / М.Т. Баранов [и др.] ; под ред. М.Т. Баранова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 368 с.

9. Приступа, Г.Н. Основы методики орфографии в средней школе / Г.Н. Приступа. – Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т, 1973. – 319 с.

10. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 11 класа агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2010. – 256 с.

11. Богоявленский, Д.Н. Психология усвоения орфографии / Д.Н. Богоявленский. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1966. – 307 с.

12. Алгазина, Н.Н. Формирование орфографических навыков : пособие для учителя / Н.Н. Алгазина. – М. : Просвещение, 1987. – 160 с.